

КОМУНІКАТИВНІ МАГІЧНІ ТАБУ В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

За допомогою мови як універсального засобу кодування, зберігання й передачі інформації забезпечується соціальна взаємодія людей, акумулюється культурний досвід суспільства. Мова постає важливим інструментом формування культури, накопичення знань про світ. Вона являє собою той феномен, за допомогою якого відбувається спілкування між різними поколіннями людей і таким чином передається соціально-культурний спадок і формується нація як особлива спільнота людей, об'єднаних на основі єдності територіальної, економічної, культурно-мовної. І якщо перші два чинники в умовах все зростаючої глобалізації поступово втрачають своє значення факторів, які визначають своєрідність нації, то роль третього чинника стає визначальною.

У процесі оволодіння тією чи іншою мовою засвоюється неповторна мовна картина світу, відмінна від концептуальних (наукових) картин світу; засвоюються особливості використання мови в різних ситуаціях, правила спілкування. У структурі різних мов слова як номінативні одиниці, що позначають певну ділянку дійсності, виявляють розбіжності у наборі сем, належних як до конотативного, сигніфікативного, так і до денотативного компонентів значення слова [Бацевич 2004: 252]. Це є підґрунтям формування національно-культурних мовних символів і стереотипів [Бацевич 2004: 257-260]. Засвоєння мови у процесі безпосереднього природного спілкування, а не в штучно модельованих умовах, сприяє тому, що водночас фіксуються в пам'яті (і, ймовірно, у підсвідомості) синтагматичні й контекстуальні особливості мовних одиниць. І важливим у цьому плані є не тільки закономірності поєднання мовних знаків, їх уживання в тих чи інших контекстах - значущими є та-

кож комунікативні табу - заборони різного ступеню категоричності на вживання окремих слів і виразів у певних контекстах, обмеження на спілкування в певних ситуаціях. Ці заборони - суттєвий національно-культурний компонент комунікації, складова національної етикетизації спілкування.

Подібні комунікативні табу соціально зумовлені, пов'язані, у першу чергу, з вимогами дотримання правил мовленнєвого етикету (ввічливості, доброзичливості, тактовності тощо): скажімо, яскраво виявляє це заборона на вживання лайливих, образливих слів і натяків. Разом із тим, є ряд комунікативних табу, поява яких губиться в глибині віків, а функціонування може бути пояснене тим, що й світогляду людини сучасного постіндустріального суспільства властивий ряд рис найдавнішого - магічного - світогляду. Ідеться про такі комунікативні заборони-застереження, які пов'язані з магічною практикою, магічними традиціями народу. З'ясувати особливості комунікативних магічних табу, властивих сучасній українській національній культурі, - така мета цієї статті.

Зробимо застереження: слово "магічний" уживаємо на означення найдавнішого типу світогляду, визначальною рисою якого є визнання всеохопної єдності усього суцього, віра у глибинні зв'язки між предметами, явищами тощо. Ми свідомо уникаємо слів "міф", "міфічний", оскільки останні в контексті сучасних антропологічних і особливо культурологічних досліджень уживаються на означення будь-якої парадигматичної оповіді, "у якій ідеться про поняття, речі, ідеї та постаті, які вважаються особливо значущими, ба навіть священними в певній культурі" [Нариси 1998: 338]; означають не стільки певний етап у розвитку суспільної свідомості, певну, початкову форму світогляду, скільки обов'язкову частину будь-якої ідеології [Нариси 1998: 340].

Е. Кассіреп стверджує, що світ у магічному сприйнятті - це світ-драма, світ вчинків, діянь і емоцій. Ця початкова форма

людського досвіду, на думку філософа, “і в житті сучасної людини... не втрачає своєї початкової сили” [Кассіер 1998: 387]. Життя сприймається як непорушне неперервне ціле, не поділяється на види й підвиди, не має чітких різко окреслених і ясних відмінностей. Межі між різними областями не є неподоланними бар’єрами, вони нестійкі й гнучкі. Ніщо не має певної, незмінної, статичної форми [Кассіер 1998: 394]. Такому світогляду, сприйняттю світу властиве переконання в солідарності життя, у “кровній спорідненості усіх форм життя” [Кассіер 1998: 395]; віра в існування загальних зв’язків, які об’єднують усі предмети; впевненість у тому, що межа, яка відділяє людину від природи і різних природних об’єктів, є все-таки штучною.

Такі загальні світоглядні засади становлять підґрунтя будь-якої магічної практики. Ефективність свідомого магічного впливу залежить від цілого ряду чинників, кожен із яких є визначальним, оскільки невиконання, недотримання будь-якого з них зводить нанівець усі зусилля. З іншого боку, магічний вплив може бути несвідомим - коли людина не знає про втаємничені зв’язки між предметами. За таких умов вона, сама того не бажаючи й не підозрюючи про це, може своїми словами й діями спричинитися до якоїсь неприємності, шкоди, чи, гірше, заподіяти горе. Аби застерегти від цього, й існують магічні табу. Досить детальний і різнобічний огляд табу в магічних практиках різних народів подано в праці Дж. Фрезера, де говориться, зокрема, і про табу на слова [Фрезер 1998: 261-279]. Проведений англійським дослідником аналіз беззаперечно свідчить про спільність світоглядного підґрунтя магічних практик багатьох народів. Разом із тим, спільні глибинні світоглядні засади мають все-таки відмінний вияв у конкретних випадках.

Для людини первісного суспільства, а також для тих, хто зараз, так би мовити, “професійно” займається магічною практикою, “магічне” (сакральне) і “немагічне” (буденне) чітко

розмежовуються, мають кордони, позначені рядом ритуалів. Водночас усі сторони щоденного життя містять певні магічні елементи, які чітко розпізнаються й усвідомлюються, можуть бути пояснені. Натомість сучасна людина, людина ХХІ ст., у своїй поведінці, в побуті, простіше, у всій культурі (а під цим словом розуміємо “цілісний спосіб життя суспільства (народу)” [Нариси 1998: 10]), зберігаючи подібні магічні “вкраплення”, в більшості випадків не усвідомлює їх, хоча й розрізняє, не має чіткого розуміння причини їх появи, не пов’язує їх із системою інших магічних вірувань, оскільки цілісної цієї системи попросту не знає.

Комунікативні табу, услід за Ф. Бацевичем [Бацевич 2004: 264], поділяємо на мовні, тематичні й контактні. Мовні табу - це заборони на вживання певних слів і виразів у певних контекстах, ситуаціях спілкування. Так, цілий ряд заборон пов’язаний із процесом виголошення магічного тексту, з виконанням магічних ритуалів. Ці дії мають бути, у більшості випадків, утаємниченими, прихованими від стороннього ока; присутнім же забороняється розмовляти, порушувати будь-яким чином структуру магічного тексту. У самому тексті вважаються неприпустимими будь-які помилки, тому що вони можуть знищити ефект магічного впливу. Яскраві приклади подібних заборон знаходимо в повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”: *“Ватаг занятий був добуванням живого вогню... - Слава Ісусу! - привітався Іван. Але йому нічого не одповіли. Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скачка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей. - Навіки слава! - обернувся він до Івана ”* [Коцюбинський 1988: 216], *“Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить... На Благовіщення ще вона закопала у*

муравлисько сіль, булку й намисто, і нині треба було все те звідти дістати... Юра-мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї... Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало вожіння!" [Коцюбинський 1988: 233-234]. Звичайно, багато описаних письменником ритуалів забуті, але сучасні фольклорні дослідження свідчать, що магічний жанр замовлянь функціонує й зараз [Вербальна 1998].

Досі живі заборони “не згадувати чорта проти ночі” і взагалі “не чортитися” - “щоб не прикликати” (нечистого). Пов’язані ці табу із прадавнім переконанням у тому, що між словом і річчю, яку воно називає, існує настільки тісний зв’язок, що вимова слова може спричинити, викликати появу того, хто цим словом називається. Назва предмета (ім’я людини) сприймається як невід’ємна частина цього предмета (людини), а дія на частину предмета, згідно з магічними уявленнями, є дією на весь предмет [Фрезер 1998: 45-53]. Саме цією особливістю світогляду, на наш погляд, можемо частково пояснити багатий синонімічний ряд назв чорта: “Чорт, біс, чортяка, гаспид, дідько, куцак, антипко, арідник, демон, диявол, сатана, люципер, куций, нечистий, злий дух, нечистий дух, нечиста сила” [Полюга 2001: 229]. Щоб “не прикликати” чорта, його назву (ім’я) заміняли іншим словом, яке не мало з денотатом сутнісного зв’язку. Але в процесі побутування нова назва поступово починала сприйматися як ім’я, що спричиняло потребу нової заміни.

Із давнім віруванням у те, що ім’я людини не тільки пов’язано з людиною, а й виявляє її сутність, програмує її долю, пов’язана заборона не називати новонароджених іменами померлих дітей або нагло загиблих родичів - “щоб дитина не повторила їхньої долі”.

У культурі багатьох народів існують різні табу на імена покійників: ці заборони ґрунтуються передусім на страху потри-вожити дух покійного [Фрезер 1998: 268-274]. Українські тра

диції спілкування приписують: “про покійного погано не говорять”. Це, безперечно, є ознакою глибокої поваги до померлих, передусім до предків, але в основі цієї заборони - давній страх розсердити дух мерця. Такі заборони виявляють це одну особливість давнього магічного мислення - віру в безперервність життя, в те, що ніщо безслідно не зникає, а просто продовжує існування в “іншому” світі, в іншій іпостасі. Згадуючи померлого, його ім’я в мовленні супроводять прикладками “покійний” або “царство йому (їй) небесне”. Ці вислови, ймовірно, покликані бути своєрідною межею двох світів - світу живих і світу мерців; певним гарантом того, що дух покійного, почувши своє ім’я (отже, зв’язок між цими двома світами є, і досить прозорий!), не буде потривожений, оскільки його не прикликають у цей світ, пам’ятають про його відхід.

Українська культура побутового спілкування має ряд приписів щодо вживання граматичних форм майбутнього часу. Так, про майбутнє не можна говорити категорично, “не можна загадувати”. Говорячи про свої плани, мрії тощо, слід надавати перевагу бажальним конструкціям або вживати вставні вислови типу “як Бог дасть”, “може”, “мабуть”, “як усе буде гаразд”, “якщо повезе” тощо. Не можна також категорично відмовлятися від чогось у майбутньому: “від тюрми і від суми не зарікайся”. Подібні застороги пов’язані з особливостями давнього сприйняття часу: за словами М. Бахтіна, в уявленні давньої людини “сила й доказовість реальності, дійсності належать тільки теперішньому й минулому - “є” й “було”, - майбутньому ж належить реальність іншого плану, так би мовити, більш ефемерна, “буде” позбавлене тієї матеріальності й щільності, тієї реальної вагомості, яка властива “є” й “було”. Майбутнє не однорідне з теперішнім і минулим, і яким би тривалим воно не мислилося, воно позбавлене змістової конкретності, воно пусте й розріджене” [Бахтін 1986: 183]. Невизначеність майбутнього, неможливість стовідсоткового прогнозування й перед

бачення змушує бути обережним: категоричні твердження можуть викликати заздрість, яка є шкідливою силою, здатна звести нанівець усі плани. Крім того, самовпевненість може розгнівати магічні сили (богів).

Прагненням уникнути заздрості, пов'язаної з нею можливої майбутньої шкоди пояснюються застороги “не перехвали”, “не наврочи”: не можна надто багато хвалити когось (щось) або категорично стверджувати, що в чомусь ведеться дуже добре. Послідовно намагаються дотримуватися цієї заборони щодо немовляти: при першому візиті до новонародженого прийнято говорити “Який поганий!” і аж ніяк не “хороший”, “гарний” тощо.

Деякі комунікативні табу пов'язані з вірою в те, що вимовлене в певний час слово може зреалізуватися, сказане може стати дійсністю. Тому не можна нікого проклинати, особливо батькам своїх дітей, бо людина, сама того не відаючи, може вимовити прокляття “в недобрый час” - і воно здійсниться. Саме з цієї причини не можна говорити дитині - яким би сердитим не був на неї - “йди від мене”, оскільки ця фраза, сказана в злу годину, може здійснитися буквально: дитина “підє назавжди”, тобто помре.

На противагу досить чисельним мовним магічним заборонам, тематичних табу (заборон розмов на певну тематику), які були б пов'язані з якимись магічними уявленнями, мало. Так, не прийнято говорити про смерть, особливо біля важко й безнадійно хворих. Такі розмови сприймаються як цілком відповідні ситуації тільки на похороні та на поминках. Імовірно, це теж пов'язано з давнім страхом перед смертю, прагненням відгородитися від світу мертвих.

Не бажано говорити про можливі майбутні погані, лихі, шкідливі події, особливо в категоричній формі - “щоб не справилися”. Якщо ж говориться про щось погане, додають “не дай Бог”. Такі застереження також пов'язані з вірою в силу слова, в його здатність матеріалізовуватися, ставати реальніс

тю. Але ця засторога має безумовний позитивний психотерапевтичний ефект: постійна концентрація уваги на поганому, на негативних подіях (як реальних, так і можливих) формує відповідний психологічний настрій - незадоволення, розпач, сум, очікування чогось лихого. Це аж ніяк не сприяє позитивному сприйняттю життя. І навпаки, зосередження уваги на позитивних моментах здатне підтримати силу духу, віру у власні сили, бажання працювати й надалі, сподівання на краще. Це формує оптимістичний погляд на життя.

Контактні табу - це заборони на будь-які форми міжособистісного спілкування. Українські традиції мають цілий ряд подібних засторог, яких слід дотримуватися вагітним жінкам. Так, не можна навіть дивитися на калік, особливо на дітей-інвалідів - "щоб дитина такою не вродилася". Не можна вагітним бути на похороні, на кладовищі - таким чином відмежовують майбутню дитину від "іншого" світу.

Усім радять уникати зустрічі з людьми, які мають "зле око", можуть наврочити. Якщо ж спілкування не уникнути, то слід поменше говорити про хороші події.

Жінкам у "критичні дні" не можна ходити до немовляти (взагалі в дім, де є немовля), не можна відвідувати церкву. Подібні застороги пов'язані з давніми віруваннями в "нечистоту" жінки в ці дні, а також у післяпологовий період і зводяться до прадавнього сприйняття крові як субстанції життя. Втрата крові сприймається як втрата частини життя, отже, долучення до "іншого" світу. Власне, і церкву жінка, що народила дитину, має право вільно відвідувати лише тоді, коли "візьме молитву": після пологів слід (вже після хрещення дитини) прийти до церкви з дитиною, замовити читання спеціальної молитви.

Як бачимо, культура спілкування сучасних українців як важлива складова духовної культури в цілому має чимало комунікативних табу, пов'язаних із давніми магічними уявленнями. Це і застороги щодо вживання певних слів, граматичних форм слів, синтаксичних конструкцій; і застереження щодо розмов

на певну тематику в тих чи інших ситуаціях; і заборони на будь-яке міжособистісне спілкування. Подібні табу пов'язані, передусім, із вірою в магічну силу слова, у здатність сказаного матеріалізуватися, ставати реальністю. Комунікативні магічні табу складають важливу частину магічних вірувань, повір'їв народу, свідчать про зв'язок поколінь, виявляють ряд особливостей національного світосприйняття.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бахтін 1986 - Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Сост. С. Бочаров и В. Кожин. - М.: Худож. лит., 1986. - 543 с.
- Бацевич 2004 - Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. - К.: ВЦ "Академія", 2004, - 344 с.
- Вербальна 1998 - Вербальна магія українців. К.: Бібліотека українця, 1998. Кассирер 1998 - Кассирер З. Зесе о человеке // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. -М.: Канон+, 1998. -С. 380-430.
- Коцюбинський 1988 Коцюбинський М. М. Твори: В 2 т. - К.: Наук, думка, 1988.-Т. 2. -С. 205-249.
- Нариси 1998 - Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. - К.: УЦКД, 1998.
- Полюга 2001 Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. - К.: "Довіра", 2001.
- Фрезер 1998 Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. - М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1998. - 784 с.

Віта Саратин

ОНТОЛОГІЯ УКРАЇНСТВА КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХІХ СТ. В "КАРТИНІ ПЕКЛА" "ЕНЕЇДИ" ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Хрестоматійний уривок із третьої частини "Енеїди" Івана Котляревського неодноразово опинявся в полі зору вітчизняних літературознавців цілком закономірно: картина пекла чи не найяскравіше репрезентує специфіку авторської манери, скристалізовану в проблематиці та засобах її реалізації. Класично усталеним у науці є аналіз уривка як етологічної та гу-